

APOR PÉTER

1945 és a munka állama: populista kormányzás és alternatív demokrácia

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.2>

A második világháború utáni politikai fordulat szoros összefüggésben állt a munka fogalmával. Az 1945-ben bekövetkező politikai változások lényegét az új politikai elit számos csoportja azonosította a munka államának megteremtésével. A hazai kommunista vezetők 1944. október eleji javaslata, amelyet eredetileg a háború után elfogadandó pártprogramhoz készítettek, az újjászülető magyar államot lényegében a munkát végzők nagy, intézményes szervezeteként határozta meg. „[Az állam] legelsősorban a munkásosztályra és a parasztságra, a magyar nép nagy többségét kitevő és szilárdan demokratikus két osztályára, de úgyszintén a magyar társadalom összes dolgozó rétegeire (kisiparosság, értelmiség stb.) kíván támaszkodni.”¹ Hasonlóképpen fogalmazott a Szociáldemokrata Párt 1945-ös akcióprogramja is: „A felszabadított és újjáépített ország nem lesz többé a harácsolók, a kizsákmányolók, a haszonélvezők szabad vadászterülete, hanem a dolgozók boldog, békés hajléka.”² Az új magyar kormány céljait láthatóan a munkavégzéshez való viszony fogalmaiban határozta meg. „Valamilyen munkahelyet mindenkinek választania kell” – jelentette ki Tildy Zoltán

* Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében.

¹ RAKOSI Sándor–SZABÓ Bálint (szerk.): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1979. 25–26.

² BALOGH Sándor–IZSÁK Lajos (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1944–1988*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004. 41.

miniszterelnök 1946. január elején, Szegeden tartott program-beszédében.³

Az állam és a fizikai munkát végzők közti szoros kapcsolatot elsősorban az újjáépítés közvetlen szükségletei határozták meg. Az infrastruktúra és a géppark nyomasztó hiányával küszködő újjáépítési hatóságok döntően a testi munkaerőre számíthattak leginkább. A munka államát ezzel egyidejűleg az új politikai elit ugyan eltérő, de ebben a tekintetben mégis egymáshoz illeszkedő ideológiai-kulturális gyökerei is alakították. A munka államának 1945-ös programja elválaszthatatlan a munkásönkormányzatok különösen vidéken jelentősen megnövekedett szerepétől. Ezek az ipari és mezőgazdasági munkások tevékeny részvételén alapuló üzemi és helyi bizottságok, mint a kormányozhatóság gyakran egyedüli lehetőségei, döntően befolyásolták a nekik kiszolgáltatott politikai elit lépéseit. A munka államát hirdető elit legitimitását ugyanakkor nagyban erősítette az a tény, hogy a kormányzat és a munkát végzők közti szoros viszony nyelve ismerősen csengett a munkások számára, akiket az 1930-as évek elejétől a korabeli politikai elit hasonló módon igyekezett megnyerni saját céljainak.

A munka államára épülő politikai nyelv az 1930-as évektől kezdve egyfajta populáris, népi politika, a dolgozókat a politikai közösség részévé tevő állam ígéretét hordozta. A politikai elit, a népi értelmiségiek különböző csoportjai és az ipari és mezőgazdasági munkások sajátos együttműködése létrehozta a munka populista államának egy változatát. A populizmust általában a demokratikus rendet fenyegető és aláásó politikai programnak és ezért a demokratikus politikával szemben álló alternatívának szokás tekinteni.⁴ Ebben a vonatkozásban a populista politika a liberális demokráciát leromboló diktatúrákhoz, a fasizmusához és a kommunizmushoz köthető.⁵ Miközben ez a nézőpont joggal

³ Magyar Alföld, 1946. január 1. 1.

⁴ Roger EATWELL–Matthew GOODWIN: *National Populism. The Revolt against Liberal Democracy*. Pelican, London, 2018. 84–86.

⁵ Sabrina P. RAMET: *Alternatives to Democracy in Twentieth-Century Europe. Collectivist Visions of Modernity*. CEU Press, Budapest, 2019. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.1080/21567689.2020.1809136>

hangsúlyozza a populizmus lehetséges káros következményeit, ezzel egyidejűleg le is becsüli az ezeket a mozgalmakat és kormányokat aládücoló társadalmi támogatás jelentőségét. A háború utáni időszak kollektív populista politikája sem egyszerű elnyomás volt; jelentős mértékű társadalmi részvételen alapult. Hasonlóképpen a 20. század szocialista diktatúrái és fasiszta államai önmagukat központi demokratikus értékek, különösen az egyenlőség valódi megvalósulásaként látták, az anyagi javakhoz való hozzáférés és a politikai részvétel tekintetében is. A kortárs populista kormányzás hasonló igényeket támaszt: önmagát a demokrácia valódi képviselőjeként, nem pedig elutasításaként fogalmazza meg.⁶ Ez egyeseket akár arra a következtetésre is vezethet, hogy a populista kormányzás a demokratikus részvételhez való hozzáférés kockázatos, de mégiscsak kipróbálásra érdemes alternatívája.⁷ A populizmus azonban nem demokrácia. Az egyneműsített nép kizárólagos képviselőjeként fellépő populista kormányzás tagadja a pluralizmust, és a polgárok politikai részvételét a kormány akaratának rendeli alá. Jan-Werner Müller szavaival a populizmus nem kínál eszközöket a képvisleti demokrácia jobbá tételéhez, hanem csupán társadalmi veszélyekhez vezet.⁸

Az alábbi tanulmány annak a populista kormányzást meghatározó feszültségnek a feloldására tesz javaslatot, amely a társadalmi részvétel ténye és a szabadságjogok elnyomása között húzódik. Amellett érvel, hogy a populista kormányzás nem a demokrácia alternatívájaként, hanem egy alternatív demokráciaként jeleníti meg önmagát. A háború utáni Magyarországon a munka állama a liberális-képviselési demokrácia alternatíváját ígérte, miközben az ipari és mezőgazdasági munkásokat a kormányzati politikák közvetlen ellenőrzésében való részvételre ösztönözte. Mindazonáltal, miközben ez az alternatív demokrá-

⁶ Jan-Werner MÜLLER: *Contesting Democracy. Political Ideas in Twentieth-Century Europe*. Yale University Press, New Haven, 2011. 4., 84., 116–117., 158.

⁷ Takis S. PAPPAS: *Populism and Liberal Democracy. A Comparative and Theoretical Analysis*. Oxford University Press, Oxford, 2019. 241., 259. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198837886.001.0001>

⁸ Jan-Werner MÜLLER: *What is Populism?* University of Pennsylvania Press Philadelphia, 2016. 6., 11., 20., 50., 56., 103.

cia utakat nyitott a politikai részvételhez, hosszú távon csupán kihasználta ezeket a kereteket a fegyelmezés és a kirekesztés mechanizmusainak kiterjesztése érdekében.

A politikai nyelv változásai 1945 után

Az 1945 utáni politikai nyilvánosság⁹ legfontosabb állítása alighanem az volt, hogy az új társadalomban a fizikai munkát végzőkre kiemelt szerep vár. Ez az új világ a munkára épül majd, és mindenkinek dolgoznia kell – fejtette ki Gyuska János, a Magyar Kommunista Párt (MKP) Békés megyei titkára és Kurunczi Péter, Békéscsaba Nemzeti Bizottságának szociáldemokrata elnöke közösen a városi üzemekben.¹⁰ A különböző gyűléseken részt vevő munkások rendszeresen hallhatták, hogy a háború utáni újjáépítés és az új társadalom felépítése is az ő kétkezi munkájukon alapszik. Ahogy Dukász Imre békéscsabai MKP-szónok fogalmazott: „Önök képezik a káderét [sic!] a munka nagy hadseregében.”¹¹ Hasonló elemekre épült a munkásokat megcélzó politikai kultúra az Alföld mezőgazdasági jellegű területein is. A *Magyar Alföld* című szentesi napilap 1945. május végén vezércikkben szögezte le, hogy a munka a társadalmi együttműködés alapja, és megfeszített munka nélkül nem lehet újjáépíteni az országot. Mezőgazdasági igaerő és szerszámok híján ezt a munkát kézi erővel kell végrehajtani – hangsúlyozta az írás.¹² Kossa István, a Szakszervezeti Tanács főtitkára 1945 májusában, egy miskolci szakszervezeti gyűlésen hasonlóan, ám némileg patetikusabb stílusban beszélt ugyanerről. Ahogy a gyűlésről tudósító

⁹ Ehhez lásd: FEITL István: Rendszerváltás a politika nyelvében – 1945–1949. In: FEITL István–IGNÁCZ Károly (szerk.): *Régi és új világ határán – 1945 történetei*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 46–72.

¹⁰ Jegyzőkönyv az Alföldi Első Gazdasági Vasút üzemi bizottság pártszervezetének alakuló üléséről. Békéscsaba, 1945. május 17. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL BéML) XXXV. 20. f. 68. ő. e. 26. Újjáépítési gyűlés jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1945. június 26. MNL BéML XXXV. 20. f. 11. ő. e., 19.

¹¹ Újjáépítési gyűlés jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1945. június 26. MNL BéML XXXV. 20. f. 11. ő. e. 20.

¹² Nem munkakényszer. *Magyar Alföld*, 1945. május 27. 1.

cikk címe fogalmazott: „A magyar dolgozók csodálatos ősereje az ország újjáépítésének egyedüli alapja.”¹³

A magyar kormányt nem valamifajta elvont moralitás vezette, amikor a munkavégzést állította politikájának középpontjába. A második világháború utáni politikát egész Európában az újjáépítés programja határozta meg, amelynek elsőrendű célja a termelés beindítása és a gazdaság talpra állítása volt. Az egyes kormányok és a közigazgatás feladata azonban sehol sem volt egyszerű. Magyarország, bár területét a hadműveletek viszonylag rövid ideig érintették, a súlyos háborús károkat szenvedett országok közé tartozott. A termelőeszközök, gépek és igásállatok nagy részét a visszavonuló német csapatok magukkal vitték, vagy megsemmisültek a harcok során. A közlekedési eszközök, vasutak, közutak, hidak jórészt romokban heverték, és használhatatlanok voltak. Az országban lényegében nem volt sem tőke, sem hitel.¹⁴ A gazdaságért felelős hatóságok rendelkezésére alig állt a fizikai munkán kívül egyéb erőforrás. Ugyanakkor ezt sem volt egyszerű előteremteni: a kormányszatnak, legalábbis 1946-ig, krónikus munkaerőhiánnyal kellett szembenéznie.¹⁵ Az újjáépítés politikája számára nélkülözhetetlen volt, hogy megteremtse a munkavégzés anyagi és intézményi feltételeit, illetve hogy növelje a bevonható munkaerő mennyiségét. „Több kézi erő kell”, és „több munkaalkalom” – fogalmazta meg a földreform jelentőségét a Független Kisgazdapárt (FKGP) részéről dr. Rényi Andor.¹⁶ Nagy Imre földművelésügyi miniszter 1945 februárjában a magyar pa-

¹³ *Szabad Magyarország*, 1945. június 9. 3.

¹⁴ KAPOSZ Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2002. 324.; PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. kötet. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 19.; BEREND T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 11.

¹⁵ BELÉNYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2009. 29–30.

¹⁶ A pártok együttműködése a földreform és a demokrácia diadalában. *Magyar Alföld*, 1945. április 4. 1.

rasztságnak szánt programjában általános érvénnyel állapította meg, hogy „a magyar újjászületés egyetlen feltétele a munka”.¹⁷

Habár az újjáépítés gazdasági szükségletei hozták magukkal, a fizikai munka kiemelt megkülönböztetése fontos következményekkel járt a politikai cselekvés mibenlétének meghatározása során. Az újjáépítés politikája ugyanis szoros, mintegy intim viszonyt teremtett az állam és a kétkezi munkát végzők között. Nagy Ferenc, aki 1946 februárjában Tildyt követte a miniszterelnöki poszton, egy brosúrában foglalta össze és népszerűsítette a kisgazdák politikáját. E dolgozatban Nagy a következőképpen fogalmazott az ország gazdasági életének újjászervezését irányító alapelvekről: „Mi az alapja a gazdasági élet újjászervezésének? Elsősorban a magyar nép munkaszeretete és áldozatvállalása, majd pedig a termelés alapját képező javak és eszközök okszerű felhasználása.”¹⁸ Nagy programjában további követelményeket is meghatározott: „Vigyázni kell arra, hogy a magyar nép munkakészségét ezekben a szörnyű nehéz időkben semmiféle káros befolyás meg ne rontsa. Azután okosan kell felhasználni a termeléshez még rendelkezésre álló eszközöket. Tulajdonilag közelebb kell vinni a dolgozó embert az egyéb termelési tényezőkhöz. Így a dolgozó kisemberek tulajdonába kell adni a földet, és nagyobb befolyást kell biztosítani a munkásnak is a maga termelő területére. Meg kell teremteni a gazdasági demokráciát.”¹⁹ Az állam és a fizikai munkavégzés közti szoros kapcsolat szükségessé tette, hogy a kormányzat jogi, gazdasági és politikai védelemben részesítse a dolgozókat. Tildy Zoltán *Felelősségünk és kötelességünk* című cikkében, amelyben kifejtette, hogy az FKGP az építés pártja, hangsúlyozta: különösen fontos minden dolgozó réteg szociális biztonságának megteremtése, hogy elkerülhetővé váljon a munkanélküliség, nélkülözés, éhezés és betegség „sötét réme”.²⁰

¹⁷ Nagy Imre: A föld népéhez. *Magyar Alföld*, 1945. február 16. 1.

¹⁸ Néhány kérdés a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt programjából. In: Izsák Lajos: *Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956*. Pannónia Kiadó, Pécs, 1994. 208.

¹⁹ Izsák Lajos: I. m. 208–209.

²⁰ Tildy Zoltán: *Felelősségünk és kötelességünk*. *Kis Ujság*, 1945. március 31.

Az újjáépítés fizikai munkát kiemelő gyakorlatai nyomán egy átfogó politikai cselekvési program körvonalai rajzolódtak ki. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944-ben napvilágot látott, lényegében a háború utáni magyar kormány hivatalos programjának tekinthető dokumentuma külön fejezetben foglalkozott a munkásbiztosítás kiterjesztésének és autonómiájának kérdésével, a segédek jogi védelmével, illetve a munkanélküliség megelőzésével és munkahelyek teremtésével. A dokumentum ezenkívül jelentős béremelést követelt, és szükségesnek tartotta a sztrájkjog biztosítását, a földreform minél előbbi végrehajtását, a nyolcórás munkanapot, a fizetett szabadságot, a női és gyermekmunka jogi védelmét, valamint a kollektív szerződések megkötését.²¹

Az újjáépítés és a kétkezi munka közti szoros viszony következtében a politikát irányító személyeknek és intézményeknek nem igazán volt lehetőségük arra, hogy semlegesen forduljanak a fizikai munkát nem végzők felé. A Szovjetunióból hazaérkező kommunista, Nógrádi Sándor 1945. szeptemberi miskolci választási beszédében hangoztatta: „Aki ebben az országban termelőmunkát nem végez, az ne is egyék! (*Nagy helyeslés.*)”²² 1946 januárjában – korábban említett beszédében – Tildy is világossá tette, hogy „azok, akik nem érnek rá dolgozni, mert pénzt keresnek, megtanulják a munka becsületét”. A miniszterelnök javaslata szerint mindazokat, akik nem akarnak dolgozni, ki kell zárni a kenyérellátásból és a boldogulás lehetőségeiből.²³ A kormányprogram vezérelveit a Csongrád megyei baloldali sajtó közérthető népnyelvre fordította át: „A tömeg látja, hogy aki dolgozik, annak nincs, s aki nem dolgozik, annak van. S ebből a tömeg, gondolkodása révén, levonja a végső következtetést: mindenkinek dolgozni kell, s akkor mindenkinek kevesebb fog jutni a munkából és több

²¹ SZABÓ Bálint (szerk.): *A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976. II. kötet.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 10–14.

²² Tiszta, fegyelmezett, demokratikus választást kíván a Magyar Kommunista Párt. *Szabad Magyarország*, 1945. szeptember 11. 3.

²³ *Magyar Alföld*, 1946. január 1. 1.

a kenyérből. A tömeg nem fejeket követel, a tömeg azt követeli, hogy aki nem dolgozik, ne is egyék.”²⁴

Az eliteket követve a helyi politika nyelve is villámgyorsan kettéosztotta a társadalmat: „Vannak, akik pusztá henyélésből élnek, eszik a mások által megtermelt kenyeret.”²⁵ Ez a nyelvezet ugyanakkor nem csupán a baloldali sajtó sajátja volt: hasonló stílus és képek jellemezték a kisgazdapárti lapokat is. A *Miskolci Hírlap* 1945 elején a fizikai és szellemi dolgozók panaszairól elmélkedve állapította meg, hogy azok „láthatóan feltűnő és értékes, alkotó és teremítő munkájuk után még a szerény mindennapi kenyeret is alig tudják megkeresni”. „Ezzel szemben áll ma egy másik társadalom – folytatta a szerző –, amelyik a világon semmit nem dolgozik, állása, foglalkozása, műhelye, még bejelentett lakása sincs, és vidáman, gondtalanul él.”²⁶ Ebben a világban két radikálisan különböző csoport létezett: a dolgozó és a nem dolgozó testek társadalma, vagy amiképpen a *Magyar Alföld* nemes egyszerűséggel megfogalmazta: „a dolgozók és henyék világa”.²⁷

A fizikai munkához való viszonynak ebben a közegben közvetlen politikai jelentősége lett. Ebben az összefüggésben nem dolgozni tudatos, a társadalmi-közösségi érdekekről megelégedező választásnak tűnt. A háború utáni politikai nyelvet formálók többsége számára ezt az elképzelést – bár a fizikai munkát nem végzők széles csoportjaira vonatkoztatták – elsősorban a fekete-piac és a feketézők jelensége tette kézzelfoghatóvá. „Van egy rétege a társadalomnak, amely a becsületes munka helyett a könnyen élést, a lebzselést és a feketézést választotta” – írta a *Magyar Alföld* 1945 júniusában.²⁸ A Békés megyei kommunista lap szerzője úgy vélte, hogy akik nem vesznek részt a fizikai munkában, azok terhet jelentenek a munkát végzők számára, haszontalanok, és hátráltatják az újjáépítés sikerét. „Nehezen számíthat az újjáépítés műve azokra, akik délelőtt ágyban lebzselnek, délután kártyacsatákat vívnak, éjjel pedig »szerző« utakra sompolyog-

²⁴ W. M.: Az üres has rossz tanácsadó... *Magyar Alföld*, 1945. november 1. 1.

²⁵ Nem munkakényszer. I. m.

²⁶ KÓRAKÓ Béla: Ember a demokráciában. *Miskolci Hírlap*, 1946. január 13. 1.

²⁷ TARDOS István: 36 év munkája. *Magyar Alföld*, 1945. november 1. 1.

²⁸ A házmegbizottak. *Magyar Alföld*, 1945. június 19. 1.

nak.”²⁹ Nem dolgozni így egyúttal politikai elkötelezettségnek is látszott. Az SZDP észak-magyarországi lapja úgy fogalmazott, hogy van „egy réteg, amely szalonképes rablásból él, szórja a milliokat, házi murikon pezsgőzik, dorbézol. [...] A dorbézolás semmiképpen nem magánügy. Tisztességes munkából senki sem tud ma annyi pénzt keresni, hogy tivornyákra teljék.”³⁰ „Aki ma nem dolgozik, aki munkájával nem járul hozzá romokban heverő szerencsétlen hazánk újjáépítéséhez, az ellensége a magyar nép közös ügyének, a demokráciának, és ne számítson arra, hogy a földreform során földhöz jusson” – jelentette ki Nagy Imre 1945 eleji beszédében.³¹

Az újjáépítés felelős kormányának el kellett érnie, hogy azok, akik még nem dolgoztak, dolgozókká váljanak. Ahogy az SZDP programja fogalmazott: meg kellett teremteni az „általános, tehát mindenkire kiterjedő munkakötelezettséget”.³² A földreformrendelet mellett az új kormány egyik legfontosabb első intézkedése éppen a közmunkarendelet és a munkakényszer bevezetése volt.³³ Ezek a rendelkezések azt célozták, hogy a fizikai munkában részt nem vevő társadalmi csoportokat, a feketézőket, értelmiségieket és vagyonosokat – akik „önhibájukból rendszeresen munkát nem végeznek [...] (munkakerülők)” – betereljék a munka világába. Az újjáépítés gyakorlatai felől nézve a politikai cselekvés célja nem nagyon lehetett más, mint növelni a dolgozók, és visszaszorítani a nem dolgozók létszámát. A tavaszi vetések minél hatékonyabb elvégzése érdekében például a Csongrád megyei vezetés is elindította „Harc a vetésért” akcióját, amelyről 1945. február közepén tartott ismeretterjesztő tájékoztatót Mikecz János, Csongrád megye közgyűlésének képviselője, aki a szentesi MKP-szervezet egyik vezetőjének is számított. Az akciót támogató *Magyar Alföld* arra szólított fel, hogy „igénybe kell venni

²⁹ Tévelygő ifjúság. *Viharsarok*, 1946. február 2. 1.

³⁰ A hiénák dárídója. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 23. 3.

³¹ Nagy Imre: I. m.

³² BALOGH Sándor–IZSÁK Lajos: I. m. 41.

³³ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 4000 ME számú rendelete az újjáépítési közmunka-kötelezettség szabályozásáról. 1945. június 27. *Magyarországi rendeletek tára 1945.* 204., 206.

a kézi munkaerőt, csatasorba állítani minden férfit és nőt, aki használni tudja a két kezét”.³⁴

A helyi elitek erőfeszítései azonban nem kizárólag a hagyományosan testi munkát végző csoportok mozgósítását célozták meg. „Az öregebbek méhészkedjenek, kosarat fonjanak, gondozzák a beteg jószágot. A női munkaerőre is nagy feladatok várnak. Ahol férfihiány van, a szántás, vetés is az ő nyakukba szakad, amellet még baromfit kell nevelni, kendert termelni, gondoskodni szövöszekekről, általában fejleszteni a háziipart. A gyermekekkel meg kell kedveltetni az angóranyúl- és selyemhernyó-tenyésztést. Mindenki termeljen nemzetünk jövője érdekében” – hirdette meg Szkladán Ágoston, az MKP Észak-magyarországi Területi Titkárságának munkatársa a *Szabad Magyarországnak*.³⁵ A munkaerő igénye a helyi hatóságok figyelmét gyorsan a még nem dolgozók felé fordította. Békéscsaba város képviselő-testülete 1945. november 8-án határozott a helyi közmunkarendelet szövegéről. Ennek 10. paragrafusa – többek között – így fogalmazott: „Aki a reá bízott munkát rendesen, kellő szorgalommal nem végzi, vagy a közmunka alól bármily okkal jogtalanul kiszabadul, s azt meg sem váltja, elsősorban 5-30 napig terjedő időre helyi, ismétlődés esetén 1 hónaptól 6 hónapig terjedő időre vidéki ingyenes [sic!] munkatáborba utalandó.”³⁶

Sok helyi hatóság etnikailag is megkülönböztethetőnek vélte a munkát nem végző társadalmi csoportokat. 1945 októberében kötelezték a kitelepítésből kimaradt német nemzetiségű gazdákat földjeik megművelésére.³⁷ A szentesi *Magyar Alföld* szerint ugyanis a „sváb községekben az elmenekült vagy internált volksbundisták földjét nem művelték meg az itthon maradottak, vagy az itt élők elhanyagolják földjük művelését”.³⁸ A lap nem volt jobb véleménnyel a később mégis hazatérőkről sem. „Érdekes

³⁴ *Magyar Alföld*, 1945. február 18. 1.

³⁵ SZKLADÁN Ágoston: Mindenki vegye ki részét a tavaszi munkából. *Szabad Magyarországnak*, 1945. február 23. 2.

³⁶ Jegyzőkönyv Békéscsaba város képviselőtestületének 1945. évi november hó 8-án tartott rendes közgyűléséről. Békéscsaba város közgyűlési jegyzőkönyvei. MNL BéML V. 81 17. k. 18.

³⁷ *Magyar Alföld*, 1945. október 19. 4.

³⁸ Internálják a hanyag földtulajdonosokat. *Magyar Alföld*, 1945. október 18. 1.

tűnet az, hogy ezek a »visszaszivárgók« semmiféle munkát nem vállalnak, mert idejüket a sokkal jövedelmezőbb feketézésre és csempészkedésre fordítják” – így viszont a szántás-vetés munkáját, vagyis a jövő évi kenyeret veszélyeztetik.³⁹ A politikai elit hamarosan felfedezte a cigányok problémáját (a „cigányproblémát”) is, amit a munkátlanság világába való belesüppedésük következményének tekintett, és amelyet a romák rendszeres fizikai munkába való bevonása útján vélt lehetségesnek felszámolni.⁴⁰

A gazdasági szükségből következő, a fizikai munkát végző személyeket tömegesen megteremtő általános munkakötelezettség hamarosan átfogó társadalomátalakító vállalkozássá vált. Nagy Ferenc miniszterelnök számára a kétkezi dolgozók privilegiálása és védelme önmagában nem jelentett biztosítékot az újjáépítés programjának sikerére: „A termelési tényezőkkel való szigorú gazdálkodás azt is jelentheti, hogy akinek a munkaterületén a munkalehetősége megszűnt, olyan területen kell folytatni munkáját, melytől eddig távol volt s amelytől eddig hagyományok és társadalmi előítéletek választották el. Ez világosan azt jelenti, hogy testi munkát kell végezni sokaknak azok közül is, akik eddig csak a szellemi munka területén tevékenykedtek.”⁴¹ („Senki nem születik íróasztal mellé” – szögezte le a *Magyar Alföld*.⁴²)

Az 1945 utáni politikai elit az újjáépítés feladatát többek között a munkátlanság világába való nagyszabású beavatkozásként, illetve az az ellen való általános támadásként látta. A hazai illegális kommunista vezetők által készített, a jövő magyar államára vonatkozó tervezetek attól tartottak, hogy vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek a munkavégzést veszélyeztetik, ezért a dolgozók védelme szükségessé teszi tevékenységük korlátozását és visszaszorítását. „A népköztársaság gazdasági politikája nem irányul a tőke kisajátítására. De alkotmányába iktatja a munka jogát. Ezért a tőke, a magántulajdon olyan gyökeres megreformálását tűzi ki közvetlen feladatául, hogy azok a

³⁹ Svábok garázdálkodásai Magyarországon. *Magyar Alföld*, 1946. január 5. 2.

⁴⁰ KÁLMÁN András: A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 1946/8–9. 656–658.

⁴¹ IZSÁK Lajos: I. m. 209.

⁴² Nem munkakényszer. I. m.

kizsákmányolás és spekuláció eszközeivel, a munkanélküliség felidézésével, a házi- és kisipar, valamint a kiskereskedői réteg és értelmiség elnyomásával ne szolgálhassanak a munkásosztály és parasztság, valamint a többi magyar dolgozó réteg gazdasági jólétének, érvényesülésének és boldogulásának akadályozóiul.⁴³

A politika, amelynek középpontjában a dolgozók védelme és a munka világának kiterjesztése állt, sajátos erkölcsi tartalomra támaszkodott. A 19. század közepe óta Európában, így Magyarországon is többféle politikai és vallásos eredetű nyelv épült a munka és munkátlanság, a dolgozó és nem dolgozó test szembeállítására, amelyek alapjaiban határozták meg a Marx által kidolgozott ideológiai rendszert is. A munka a közgazdaság és a filozófia számára egyként a hasznos, alkotó tevékenységet jelölte, amely társadalmi és egyéni értelemben is értéket teremtett. Az ezzel szembeállított munkátlanság a nem hasznosuló, elvesztegetett időt, morális értelemben pedig az ehhez hasonló életet jelentette. A munka olyan érték lett, amely egyszerre lehetett a társadalomszervezés értelme, illetve az egyént és a közösséget jobbra tévő morális és kulturális eszköz.⁴⁴ A munkavégzéshez kapcsolt kulturális-morális jelentéseket az MKP és a SZDP marxista gyökerű politikai nyelve is megörökölte.

Az FKGP vezetőinek gondolkodását, bár azt inkább a paraszti környezet, a falusi kisbirtokos gazdák kulturális tapasztalatai formálták, hasonlóképpen átszótték a kétkezi munkához kapcsolt morális jelentések. Nagy Ferenc, a párt programadó politikusa, 1946-tól miniszterelnök, aki már az 1930-as években is a párt fő publicistájának számított, a Baranya megye déli részén fekvő Bissérről, gazdálkodó paraszti családból származott. Tildy Zoltán, a párt elnöke, aki az 1920-as évek elején Szennán, majd 1933-tól a Békés megyei Szeghalom községben volt református

⁴³ RÁKOSI Sándor–SZABÓ Bálint: I. m. 26.

⁴⁴ Werner CONZE: Arbeit. In: Otto BRUNNER–Werner CONZE–Reinhart KOSSELLECK (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1972. 154–215.; Jürgen KOCKA: Az európai történelem egyik problémája: a munka. *Korall*, 2001/5–6. 5–17.; Keith MCCLELLAND: Time to Work, Time to Live. Some Aspects of Work and the Reformation of Class in Britain, 1850–1880. In: Patrick JOYCE (ed.): *The Historical Meanings of Work*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987. 184.

lelkész, a Somogy megyei gazdák és a tiszántúli paraszti világ közvetlen élményét hozta magával a politikai nyilvánosságba. Mindkettőjük számára meghatározó élmény volt a nagybirtok kistermelőket nyomasztó súlya, valamint a kisbirtokosok eladósodása. Tildyre különösen nagy hatást tett a népi írók gondolkodása. Barátságba került Móricz Zsigmonddal, 1924-ben pedig, Tahitótfaluban töltött lelkészi szolgálata idején létrehozta a Sylvester Nyomdát, ahol a népi írók több jelentős munkája is megjelent. Tildy, Nagy Ferenc és a népi mozgalom – egyébként sokszínű – politikai nézeteit jelentős mértékben a közvetlen munkavégzésen (is) alapuló kistulajdonosi és a kistermelői életforma moralitása határozta meg.⁴⁵

Az 1945 utáni politikai beszéd azonban nem egyszerűen a munka és munkátlanság ellentétének kulturális hagyományát folytatta és erősítette meg. A kétkezi munka kiemelésének gyakorlatai és a munka társadalmának kormányzati nyelve lehetővé tették, hogy az 1945 utáni új politikai elit különböző csoportjai megfogalmazzák az állam milyenségéről alkotott elképzeléseiket, egyszóval meghatározzák az állam identitását, illetve kidolgozzák azt az eszköztárat, amely lehetővé teszi a politikai cselekvést is. A dolgozók megtalálása és a róluk való gondoskodás széles körű hirdetése azt sugallta, hogy az új állam valamilyen módon a nép érdekeinek kifejeződése lett. A munka államáról szóló nyelv lehetővé tette, hogy az új politikai elit csoportjai világosan megkülönböztessék magukat és államukat más szerveződések-től – elsősorban saját időbeli elődjüktől. Az 1945 utáni politikai és kulturális elit az államot a háború előtti régi világgal való határozott szakításként látta. Az új politikai elit csoportjai szemében a munka új társadalma a dolgozókról elfeledkező és a népet elnyomó múlt igazságtalanságainak felszámolása volt. A fizikai munkavégzés által körvonalazott populáris állam sajátos „népi” demokráciát ígért, ahol jogos elvárás lehet, hogy az állam elsődleges feladata a dolgozók kiváltságos helyzetének megteremtése,

⁴⁵ HAAS György: *A nemzet reménysége volt. Nagy Ferenc miniszterelnök élete*. Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány, Budapest, 2008. 9., 12., 23., illetve 38.; HAAS György: *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete*. Magyar Napló, Budapest, 2000. 24–28., illetve 41.

védelme és a róla való sokrétű gondoskodás. A háború utáni politikai elitet számos dolog megosztotta, az ipari és földmunkásokat megszólító populáris politika, a „munka” és a „dolgozók” társadalmának víziója azonban jelentős mértékben össze is kötötte őket.⁴⁶ A nem dolgozókat dolgozóvá változtató nyelv, a formálódó populáris politika nyelve közös eredmény volt. Az 1945 utáni populáris politika olyan nyelv volt, amely politikai és morális mondanivalóját a kétkezi munka kiemelése segítségével tette közölhetővé, a politikai cselekvés lényegét pedig a nem dolgozókat dolgozóvá, a munkátlanság világát a munka világává való átalakításában határozta meg.

A munkások politikája

1944-ben és 1945-ben a közösségi alapú önkormányzatiság különböző formái lényegében átvették a helyi politikai közösségek szabályozásának feladatait. „[S]aját bajainkat és ügyeinket magunk intézzük” – jelentették ki a békéscsabai MÁV mozdonyvezető szakcsoportjának tagjai 1944 decemberében. Az alakuló ülést megnyitó szakszervezeti tag figyelmeztette a résztvevőket, hogy „ma nem az a helyzet a szervezkedésben, hogy feljebbvalóink irányítsanak, mint eddig”.⁴⁷ A gyári és üzemi bizottságok az ország egész területén elterjedtek. A társadalmi önszerveződés és önigazgatás ilyen formáit 1945 után leginkább a közszolgáltatások, a közigazgatás, a közlekedés és a távközlés hiánya hozta létre. A háború után számos, a kormányzat által kezelt közellátási cikket, élelmiszert, ruhát és tüzelőt az üzemeken keresztül osztottak szét.⁴⁸ A szovjet csapatok közeledésével egy

⁴⁶ Az 1945 utáni politikai nyelvről és legitimációról lásd: Mark PITTAWAY: The Politics of Legitimacy and Hungary's Postwar Transition. *Contemporary European History*, 2004/4. 453–475. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777304001894>; STANDEISKY Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 34–57.

⁴⁷ Jegyzőkönyv a békéscsabai MÁV vasutas-szakszervezet mozdonyvezetők szakcsoportjának alakuló üléséről. Békéscsaba, 1944. december 10. MNL BéML XXXV. 20. f. 69. ó. e. 2.

⁴⁸ BELÉNYI Gyula: I. m. 41.

időben a régi közigazgatás és a hagyományos elit jelentős része elmenekült, a korábbi államszervezet lényegében összeomlott. A helyüket különböző alulról szerveződő helyi önkormányzatok és bizottságok vették át, amelyek a hatalmat gyakran ellenőrizetlenül és önkényes módon gyakorolták.⁴⁹ Az üzemi bizottságok ebben a helyzetben nem csupán az egyes gyárak munkásságának élelmezését megszervezni kényszerülő, önálló szervezetek lettek, hanem gyakran a termelés szervezését, a nyersanyag beszerzését és a termékek értékesítését is saját kezükbe vették.⁵⁰

A háború után kiemelkedett munkásvezetők, mint az ózdi Antalköz József⁵¹ vagy a szegedi Strack Ádám vezetői hozzáállása ezt a mintát követte. Antalköz elődje, a március 29-én megválasztott Kubancsik István rendszeresen túllépte a jogszabályi kereteket, és önhatalmulag intézkedett személyi ügyekben és kifizetésekben.⁵² A vasmű igazgatósága 1945. május folyamán levélben tette szavá, hogy „az anyagokkal való gazdálkodás, a felvétel és elbocsátás”, illetve „az igazgatósági köriratok cenzúrázása” nem tartozik az üzemi bizottság hatáskörébe.⁵³ A gyár vezetője 1945 nyarán több ízben kérte az egyes üzemi bizottságokat, hogy a gyár vagyonával ne rendelkezzenek saját hatáskörükben. A levelek arról tanúskodnak, hogy az üzemi bizottságok a gyárat vezető munkáshatóságként viselkedtek, saját hatáskörükben engedélyeket és határozatokat bocsátottak ki.⁵⁴

⁴⁹ STANDEISKY Éva: I. m. 119–125.

⁵⁰ Mark PITTAWAY: *The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012. 34. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv10kmg8k>

⁵¹ Lásd az ugyanebben a lapszámban az 1945 utáni ózdi viszonyokról írt tanulmányt: NAGY Péter: Merénylet a volt párttitkár ellen. A megzabolázhatatlan Antalköz József és a forrongó ózdi kommunista párt 1945–46-ban. *Múltunk*, 2024/1. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.2>

⁵² KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. 2. rész. *Századok*, 1963/4. 811., 824.

⁵³ A központ szigorúan bizalmas levele az Ózdi Vas- és Acélgyár vezetőségéhez az ózdi üzemi bizottság „hatásköri túllépéséről”. 1945. május 8. In: SZILÁGYI Gábor: Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságainak történetéhez 1945–1946-ban. *Levéltári Közlemények*, 1960. 296.

⁵⁴ A Borsodnádasdi Lemezgyár vezetőjének jelentése. Borsodnádasd, 1945. június 21. In: JENEI Károly–RÁCZ Béla–STRASSENREITER Erzsébet (szerk.): *Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért, 1944–1948*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest,

Ózdon a vasmű igazgatósága és üzemi bizottsága közti viták leginkább azért robbantak ki, mert a munkások képviselői olyan ügyeket is a saját feladatuknak érezték, amelyeknek kezelését a gyár vezetése hagyományosan igazgatósági hatáskörnek tekintett.⁵⁵ Ózdon az egyes üzemegységeket képviselő bizalmi testület szervezésében 1945 januárjától kezdve rendszeresen zajlottak lakáskiosztó gyűlések, ahol a munkások közvetlenül is beleszólhattak a lakások kiutalásába.⁵⁶ Az üzemi bizottság maga is osztott szét lakásokat a gyár alkalmazottai között, gyakran az igazgatósággal is vitába keveredve emiatt. Kiküldött megbízottak útján ellenőrizte a gyárba irányuló élelmiszer-szállításokat, sőt 1945. július végén a gyári kereskedelmi irodától elvéve a szakszervezet hatáskörébe utalta az élelmiszer-beszerzők kiválasztásának jogát.⁵⁷ A gyár vezetősége 1945 májusában arról panaszkodott, hogy a munkásság „mint népakaratot” önhatalmulag követeli mérnökök és mesterek beosztásukból való felmentését és eltávolítását.⁵⁸ Novemberben a kohóigazgatóság munkatársai tettek panaszt, mert az üzemi bizottság egyik percről a másikra, bejelentés nélkül kirendelt az irodájukba egy ellenőrt. Az üzemi bizottság ugyanis nehezményezte, hogy az igazgatóság az „értelmiségi” alkalmazottnak olyan segílyt utalt ki, amilyenben a fizikai munkások nem részesültek.⁵⁹ A szakszervezet 1946 februárjában már az ellen tiltakozott, hogy a vezérigazgatóság az

1966. 331.; Az Ózdi Vas- és Acélgár vezetésének levele a helybeli üzemi bizottsághoz hatáskörének betartásával kapcsolatban. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 301.

⁵⁵ A Salgótarjáni Acélgár Vezetőségének bizalmas levele a Központhoz, melyben az üzemi bizottságok hatáskörével kapcsolatos kérdéseknek az Országos Üzemi Döntőbizottság által való eldöntését kéri. Ózd, 1945. november 21. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 302–304.

⁵⁶ KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. 1. rész. *Századok*, 1963a/3. 658.

⁵⁷ Az ózdi lakáselosztó bizottság jelentése működéséről és a bevezetendő új lakáselosztási szabályzatról. Ózd, 1945. november 26–27. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 304.; KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: I. m. 2. rész. 820., 822., 823.

⁵⁸ Az ózdi gyárvezetőség emlékirata az üzemi bizottsághoz a személyzettel kapcsolatos elmozdítások, áthelyezések, új munkába állítások tárgyában. Ózd, 1945. május 16. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 295.

⁵⁹ Az ózdi kohóigazgatóság jelentése a Központnak egy üzemi bizottsági tagnak a kohóigazgatói irodába történő behelyezéséről. Ózd, 1945. november 16. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 302.

üzemi bizottság jóváhagyása nélkül nevezett ki és léptetett elő munkatársakat, és ezzel egy időben követelte ezeknek a kinevezéseknek az azonnali visszavonását.⁶⁰

A szakszervezet egyébként is gyakran lépett föl a közösség életét szabályozó hatóságként. A szakszervezeti bizalmi testület levélben fordult a Nemzeti Bizottsághoz 1946 januárjában, amiben kifejtették, hogy munkájuk miatt nincs idejük a nekik kiutalt erdőrészben tüzelőfát vágni. Arra kérték a Nemzeti Bizottságot, hogy „a fa kitermeléséhez rendeljen ki Ózdon lakó olyan egyéneket, akik az ország újjáépítésében még részt nem vettek. Pl. a feketézőket, ingyenélőket, munkakerülőket”.⁶¹ Az ózdi vasgár szakszervezete januárban azért is kifogást emelt a helyi Nemzeti Bizottságnál, mert a fuvarosok a kiutalt szén-szállítmányt gyakran élelmiszerért vagy emelt áron voltak csak hajlandók leszállítani. Levelükben kilátásba helyezték, hogy ha ez az állapot fennmarad, „a munkásság erélyesebb eszközökhöz folyamodik”.⁶² A Nemzeti Bizottság elnöke hamarosan értesítette is a szakszervezetet, miszerint kérésüket teljesítve a községben kihirdetik (kidoboltatják), hogy a fuvarosok „törvényellenes eljárásukat szüntessék be, mert ellenkező esetben a munkásság erélyesebb eszközökhöz folyamodik”.⁶³

A szakszervezetek és üzemi bizottságok mellett azonban a munkások gyakran éltek a közvetlen, kollektív ellenőrzés és számonkérés eszközével is. 1945. november 17-én délután két órakor az igazgatósági iroda elé vonultak, és követelték az előlegesen felül a heti fizetés azonnali folyósítását is. A tömeg ezután átvonult az olvasókör épületébe, ahol az igazgatóság tagjait a színpadra ren-

⁶⁰ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezete, Ózd, tiltakozása az ózdi bányai igazgatóságnál az üzemi bizottság mellőzésével történt kinevezésekkel kapcsolatban. Ózd, 1946. február 18. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 306.

⁶¹ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezete, Ózd levele az ózdi Nemzeti Bizottsághoz. 1946. január 24. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL BAZML) XVII. 109 1946.

⁶² A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezete, Ózd levele az ózdi Nemzeti Bizottsághoz. 1946. január 19. MNL BAZML XVII. 109 1946.

⁶³ Az Ózdi Nemzeti Bizottság elnökének levele a Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezetének, Ózd, 1946; illetve Dobolás. MNL BAZML XVII. 109 1946.

delte, és kérdőre vonta a fizetések elmaradása miatt. A munkások dühét az váltotta ki, hogy miközben ők nem kapták meg fizetésüket időben, a tisztviselőknek az igazgatóság az üzemi bizottság határozata ellenére is folyósította a nagy összegű segélyeket. „A tömeg azután Antalköz József Kommunista Párt vezető tagot ünnepelte, és kérte a színpadon megjelenni.”⁶⁴ A munkások már a háború alatt is gyakran cselekedtek öntevékenyen. 1944 decemberében például leszerelték és elrejtették a gépek alkatrészeit, akadályozva ezzel a gyár Németországba telepítését.⁶⁵

1944–1945 folyamán hamar megszokott lett, hogy a gyárak és üzemek munkáscsoportjai saját hatáskörükben politikai és közügyeket elrendező hatóságként kezdtek el viselkedni. A Szegedi Kenderfonógyár szövőmunkásai kollektív levélben támadták meg az üzem egyik művezetőjét, akit az egészségtelen munkakörülményekért tartottak felelősnek. A levél leginkább az öntudatos munkások saját erejükbe vetett hitéről tanúskodik. Levelüket „az általunk kiebrudalt művezetőnek” címezték, önmagukat pedig a gyár irányításában kulcsszerepet játszó közösségként ábrázolták: „Értsünk már szót egyszer, Révész úr! Ha nem tudná, nincs szükségünk Önre és az Ön munkájára.”⁶⁶ A békéscsabai Bohn Téglagyár munkásai 1945 áprilisában a gyár munkáskaszinójában tartott ülésükön maguk választották titkos szavazással az üzemvezetőt, akiről leszögezték, hogy csakis belső ember lehet.⁶⁷ A Borsodnádasdi Lemezgyár üzemi bizottsága hasonló módon tett javaslatot a gyár vállalatvezetőjének személyére 1945 májusában. A munkások szemében a megfelelő vállalatvezető nem csupán jó szakember volt, hanem „munkásbarát” is, akit legfőképpen az „írántunk való rendes gondolkodása” jellemzett.⁶⁸

⁶⁴ Az Ózdi Vas- és Acélgyár vezetőségének jelentése a Központozhoz a munkásság megmozdulásáról. Ózd, 1945. november 18. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 307–308.

⁶⁵ KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: I. m. 1. rész. 652.

⁶⁶ Az ipari pormérgőzés írójának. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára Szeged XXXIII. 3. 25. f. 67. ó. e., 24–25.

⁶⁷ Jegyzőkönyv a Bohn M. és Társai Tetőcserép- és Téglagyár Rt. munkásainak gyűléséről. Békéscsaba, 1945. április 28. In: JENEI Károly–RÁCZ Béla–STRASSENREITER Erzsébet: I. m. 308–309.

⁶⁸ Virdák Béla, a Borsodnádasdi Lemezgyár üzemi bizottsága elnökének levele az iparügyi miniszternek. Borsodnádasd, 1945. május 17. In: GASPÁR Ferenc–

Ezek a megmozdulások a politikai változás céljait fejezték ki: nem valamiféle múltból származtatott, hanem a közvetlen jövőben ténylegesen létrehozható ideális társadalommal kapcsolatos elképzeléseket és az állam felé irányuló elvárásokat fogalmaztak meg. Céljuk a dolgozók társadalmának és a munka államának a megteremtése volt. 1945 után a kollektív önkormányzatiság hagyományából eredő, a társadalom rendjét fenntartó, közösségi gyakorlatok közvetlen politikai szerepet játszottak: az állam közvetlen társadalmi ellenőrzésének eszközei lettek. A munkásönkormányzatiság gyakorlataiban megfigyelhető társadalmi rend sajátos *sans-culotte* ideológiát hordozott:⁶⁹ ezek a formák sokak számára tűntek megfelelő eszköznek a társadalmi szuverenitás folyamatos, közvetlen gyakorlásához. Az állam ellenőrzése azonban nem valamiféle tradicionális kiváltságok védelme érdekében történt. Célja sokkal inkább az 1945 után megszerzett, a társadalmi változás irányának meghatározására vonatkozó új jogok és lehetőségek védelme volt. Az 1946. március 9-ei putnoki tüntetés résztvevői a járási jegyzői hivatalban hagytak egy határozatot: „Követeljük, hogy a Borsod megyei Földrendező Tanács azonnal szálljon ki, hogy rendet teremtve végérvényesen befejezhessük a földreformot. Határozatilag leszögezzük, hogy a föld azé, aki megműveli, és abból egy talpalatnyit ki nem adunk, aki a földhöz nyúl, meghal. Követeljük a bányák államosításának azonnali törvénybe iktatását, a nagy iparvállalatok állami kezelésbe vételét, a harácsoló bankok állami ellenőrzését és a fekete kereskedelem azonnali megszüntetését. [...] Ez a nép ítélete. Lábhoz tett fegyverekkel állunk, s így várjuk határozatunk azonnali teljesítését.”⁷⁰

JENEI Károly–SZILÁGYI Gábor (szerk.): *A munkásság az üzemekért, a termelésért 1944–1945*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1970. 426–427.

⁶⁹ William H. SEWELL, JR.: *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980. 102. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511583711>

⁷⁰ A putnoki járási jegyző jelentése. Putnok, 1946. március 9. In: BERÁNNÉ NEMES Éva–PÁLHEGYI Ágnes–ROMÁN János (szerk.): *Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. V. kötet. 1945–1948*. Miskolc megyei város Tanácsa, Miskolc, 1984. 170.

A munka világának politikai szentesítése

Az 1945 utáni populáris politika nyelve sokak számára ismerősen csengett: mintha a munka államáról szőtt, nyilvános politikai programként is megfogalmazott régi álmokat váltotta volna valóra. A politikai elit 1930-as években felemelkedő új nemzedéke szándékosan igyekezett kilépni a hagyományos elitpolitizálás keretei közül. Tette ezt többek között abból a célból, hogy az alsóbb társadalmi osztályok körében – így az évtizedben folyamatosan, 1938-tól pedig látványosan növekvő létszámú ipari munkásság között is⁷¹ – támogatásra tudjon szert tenni. A gazdasági válság nyomán kormányzati pozícióba kerülő nemzedék igyekezett mobilizálni a politikából korábban kimaradt csoportokat. Újfajta politikát ígértek, olyan új, népi politikát, amely a dolgozó csoportokat is a nemzeti politika részévé akarja és tudja tenni.⁷² Gömbös Gyula 1934–1935-ös tervei a „vertikális társadalomszervezés” megvalósítására a Nemzeti Munkaközponton keresztül igyekeztek bevonni a munkásokat is a korporatív államba.⁷³

A Gömböst deklaráltan elődjének valló Imrédy 1938-as, „népi egységet” és „szociális igazságot” hangsúlyozó kormányprogramja hasonlóképpen, társadalmi alrendszerenként hierarchikusan megszervezett „kamarákban” képzelte el a dolgozók képviselését.⁷⁴ A Magyar Élet Mozgalom 1939. januári zászlóbontó rendezvényén Imrédy Béla miniszterelnök hangoztatta a munkát és a munka megbecsülését, mint kormánya politikájának egyik fontos elemét.⁷⁵ Imrédy előszeretettel ábrázolta kormányát olyan vezetésként, mint amely felismerte a munkások, a dolgozó

⁷¹ Az ipari munkások létszáma 1930 és 1941 között hozzávetőleg harminc százalékkal gyarapodott. GYÁNI Gábor–KÖVER György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 337.

⁷² MARK PITTAWAY: Fascism in Hungary. In: Uó: *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present*. Selected Essays by Mark PITTAWAY. Ed. Adam FABRY. Brill, Leiden, 2014. 265–268.
DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004270329>

⁷³ VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 218–219.

⁷⁴ SIPOS Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 39–41.

⁷⁵ *Békésmegyei Hírlap*, 1939. január 8. 1.

ember jelentőségét, és végre megadja a nekik járó tiszteletet és kormányzati védelmet. Az „érdemtelen dűskálás ideje lejárt” – fejtette ki még 1938 októberében a miniszterelnök, és a kormány célja, hogy „éhező, nélkülöző ne legyen”. Ennek érdekében a „gazdasági célok tengelyébe a munkát és földet” kívánja állítani, hogy kiegyenlítettebb jövedelmek alakuljanak ki. A miniszterelnök leszögezte: a „csalóknak, árdrágítóknak, spekulánsoknak, a nyomor és hisztéria vámszedőinek és defetistáknak pusztulniuk kell”.⁷⁶ A politika nyelve Imrédy bukása után sem sokat változott. A volt miniszterelnök politikai befolyása megmaradt, a kormánypárti sajtót továbbra is a hozzá közel álló személyek irányították.⁷⁷ A kormánypárti lapok a későbbiekben is fontosnak tartották leszögezni, hogy az újfajta politizálásnak a kisemberek gondja az egyik sarokköve. A munkás, aki mindenhol dolgozik, nélkülözhetetlen – írták cikkeikben. Külön is hangsúlyozták azt aényt, hogy míg korábban senki nem törődött velük, a kormány most új szociális intézkedéscsomagot léptetett életbe.⁷⁸

Az 1930-as évek végén a munkaügy jogi szabályozása és a szociálpolitika reformja a politikai cselekvés egyik alapvető eszköze lett. A munkavállalók jólétéről való gondoskodás nyelve a legkülönbébb csoportoknak nyújtott lehetőséget a politikában való részvételre. Az ekkor formálódó új politikai nyelv különösen fontosnak tekintette a munkavégzés materiális feltételeinek biztosítását és ebben a dolgozó személyt magát. A nyolcórás munkaidőt szabályozó 1937-es törvény, illetve a fizetett szabadságról elfogadott rendeletek körüli viták visszatérő eleme volt a fizikai munkát végzőket megillető állami védelem, valamint az életszínvonal-emelkedés biztosításának kérdése.⁷⁹ Ez a nyelv sajátos le-

⁷⁶ IMRÉDY Béla: Belső megújhodást akarunk, erőteljes nacionalista, katonás szellemű, keresztény jobboldali politikát! *Békésmegyei Hírlap*, 1938. október 26. 1.; Eredetileg: Magyar út. *Függetlenség*, 1938. október 23.

⁷⁷ SIPOS Péter: I. m. 105.

⁷⁸ A munkás. *Szentesi Napló*, 1939. július 12. 1.

⁷⁹ BÓDY Zsombor: *Az ipari munka társadalma: szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 221–222.; SZIKRA Dorottya: A szociálpolitika másik arca: fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. *Századvég*, 2008/2. 35–42.

gitimációt biztosított az elit, az állam és dolgozó polgárai, a korabeli hivatalosságban megfogalmazott viszonyának. A keresztény népi politika – legalábbis a kormánypárti nyilvánosság szerint – több egészséget, lakást, testi és lelki gondozást jelentett.⁸⁰

A munkát végzők és az állam ily módon elképzelt kapcsolata gyakran hangot kapott a kifejezetten a munkásokat megcélzó politikai retorikában is. Az ország egyik legnagyobb nehézipari vállalatának, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi vasgyárának telephelyét is magába foglaló választókerület képviselője a két háború között gyakorlatilag a cég műszaki vezérigazgatója (dr. Bíró Pál [1922–1938], illetve dr. Quirin Leó [1939–1943]) volt. Az ózdi vasgyár vezetése széles körű jóléti paternalizmust folytatott, főként abból a meggyőződésből, hogy ezek az intézkedések hozzájárulnak a hosszú távon is kiszámítható és megbízható munkaerő megtartásához, illetve ezzel együtt a társadalmi elégedetlenség és a politikai radikalizmus féken tartásához. Ózdon a vállalat tartotta fenn az 1940-es években már nyolcosztályos elemi iskolát, illetve a közvetlen szakmai előképzést nyújtó tanonciskolát, amelyekbe döntő többségben a gyári telepeken élő munkások gyerekei jártak. A telep saját kórházzal és fürdővel rendelkezett, de működött itt olvasóegylet, színjátszókör és dalárda is.⁸¹ Dr. Quirin Leó kohómérnök, a Magyar Élet Pártjának képviselőjelöltje, 1939-ben a helyi sajtó számára fejtette ki, hogy a „tőke feladata nemcsak az, hogy kenyeret biztosítson a munkásnak, egyébként is megelégedetté kell tenni életét, fokozni a munkások jólétét”, ezért külön figyelnie kell a lakáskérdés megoldására, a kórházi ellátás és a népoktatás biztosítására.⁸²

Az 1930-as évek új politikai elitje saját, társadalomról alkotott víziójában politikai törésvonalakat és történelmi diszkontinuitást látott. A munkát végzők fontosságának hangsúlyozása lehetővé tette, hogy világosan megkülönböztessék és elhatárolják magukat a korábbi, saját világukkal ellentétesként felfogott és libe-

⁸⁰ Reformok előtt. *Szentesi Napló*, 1939. május 9. 1.

⁸¹ NAGY Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 97–98., 188–198., 213–216.

⁸² Beszélgetés Ózdon. *Ózdi Nemzeti Újság*, 1939. május 28. 1.

rálisként azonosított politikai-történelmi korszakkal. Az évtized végének kormánypárti sajtója szívesen látta az új politikát olyanoknak, amely leszámolt annak a régi liberális Magyarországnak a hibáival és bűneivel, ahol véleményük szerint a munkásokat kiszákmányolták, ahol ki voltak szolgáltatva a vállalkozóknak, és ahol nem védte őket a törvény.⁸³ Ezekben az években sokaknak tűnhetett úgy, hogy bebizonyosodott a liberális államot régóta bírálók igazsága, és az új politikai elit megvalósíthatja a társadalom szövetkezeti és szociális alapú állami megszervezését hosszú ideje sürgetők elképzeléseit.⁸⁴ Az antiliberális kormányzás gyakorlatát a helyi politikai nyilvánosság igyekezett elméleti elemzéssel is megtámogatni. A liberális kapitalizmus rendszerében – írta például Füstí Molnár Sándor a *Szentesi Napló* hasábjain – az egyéni érdek korlátlan érvényesülése nagy társadalmi szakadékokhoz vezet. A kisemberek szegénysége így a korábbi kormányzatok által szabadjára engedett liberális kapitalizmus folyományaként tűnt föl. Mivel a szociáldemokrata nemzetközi programja megbukott – folytatta érvelését Füstí Molnár – a nemzeti államra vár a feladat, hogy a munkások és kisemberek gondjait megoldja.⁸⁵

Az 1930-as évek társadalomreformer mozgalmaiban a fizikai munkavégzés kiemelt helyre került, és ez a munkások egy jelentős része számára kiváltságos helyzetet látszott teremteni. A munka társadalmáról szóló viták lehetővé tették egy olyan

⁸³ Pillanatfelvételek. I. m.

⁸⁴ A „szociális gondolat” és az államilag szervezett és felügyelt „szövetkezetek” terveit az 1890-es évek újkonzervatív ideológiai dolgozták ki. SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003. 133–143., 176–179.

⁸⁵ FÜSTI MOLNÁR Sándor: A szociális kérdés és a szociálpolitika. *Szentesi Napló*, 1939. május 7. 6. Füstí Molnár az 1920-as években a szentesi kisgazdapárt választmányi tagja volt ugyan, pártján belül azonban a kormány programját és a kormánypártot is elkötelezetten képviselte. BALÁZS György: *Paraszt- és polgárpártok, politikai szervezetek Szentesen a két világháború között (1919–1944)*. In: LABÁDI Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentes város történetéből*. K. n., Szentes, 2001. 339–498. A család egy másik tagja, Füstí Molnár Imre Bonczos Miklós államtitkárral együtt a Szentesi Polgári Párt vezetőségi testületében tevékenykedett az 1920-as évek végétől, ezzel egy időben pedig a DKW–BMW-képviselő tagja is volt.

hatékony kormányzati nyelv kialakítását, amely a kormányzás lényegét a „régi világként” azonosított liberális állam hibáinak kijavításával és végleges meghaladásával azonosította.⁸⁶ A liberalizmus tagadása azonban nem jelentette egyszersmind a demokrácia elméleti tagadását is. A dolgozók, parasztok és munkások „szociális felemelésének” programja éppenséggel egyfajta demokratikus hiányt ígért kijavítani. Az állam a saját dolgozó polgáraival való viszonyában határozta meg önmagát: elfogadta és kötelességévé tette, hogy gondoskodjon a fizikai munkát végzőkről. Az 1930-as évek „társadalmi gondolatra” alapozott kormányzati gyakorlata egyfajta populáris, népi államot látszott ígérni, ahol a korábban kirekesztettek is társadalmi részvételhez jutnak. A munka társadalmának ígérete a munkások társadalmi részvételének ígéretét is hordozta. A kormányzati nyelv számára a liberális demokrácia tagadása egy nem liberális, de igazibb, „valóságos demokráciát” jelentett.⁸⁷

Az alternatív demokrácia illúziója

A második világháborút követően létrejött helyi, köztük munkásönkormányzatok új eszközöket nyújtottak az állammal szemben támasztott igények és elvárások megfogalmazására, és sok esetben megteremtették a politikai intézmények közvetlen ellenőrzésének a lehetőségeit is. A háború utáni állam, amely szövetséget kötött a kétkezi munkások csoportjaival, ezekre a követelésekre adott válasz is volt. A populista állam a politikai elit és az ipari és mezőgazdasági munkások közös vívmánya volt. Annak ellenére, hogy a háború előtti és utáni, a munka fogalmán alapuló politikai retorika ígéretei sokban hasonlítottak egymáshoz, az 1945-ös populista politika legalább egy rendkívül fontos vonatkozásban különbözött is elődjétől. Míg az 1945-ös

⁸⁶ CSIZMADIA Ervin: *Makkai János: Ősztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobbaldal a két háború között*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001. 103–115.

⁸⁷ MAKKAJ János: *Az új magyar rendszer és Európa. Új Magyarság*, 1935. április 21.

politikai elit, akárcsak az azt megelőzőek, látványosan elismerte a munka és a fizikai munkát végzők kivételes társadalmi státuszának gondolatát, és hajlandó volt kifejezetten a munkásokat célzó szociális jóléti intézkedéseket hozni, egy lépéssel tovább is ment elődjeinél. Az új politikai elit, különösen a baloldal, amellett, hogy elfogadta a szimbolikus kiváltságokhoz és az anyagi járulékokhoz való jogot, ténylegesen létre is hozta a munkások számára a politikai részvétel közvetlen meg tapasztalásának lehetőségét. A baloldali politikusok – a szavak szintjén – készek voltak legitimálni a háború utáni időszakban létrejött számos üzemi bizottságot és helyi önkormányzati szervet, különösen azokat, amelyek a munkások közösségi önszerveződésének formájaként alakultak ki. A történész Mód Aladár, a *Szabad Nép* munkatársa, aki a háború utáni első években gyakran szólalt meg ideológiai-politikai kérdésekben, például abban határozta meg az üzemi bizottságok feladatát, hogy ellenőrző szervként az egyes gyárak termelését az újjáépítés szolgálatába állítsák az önző magánérdekek helyett.⁸⁸

A háború utáni baloldali politika magáévá tette a helyi munkásközösségekben élő, a kollektív cselekvés és az önkormányzatiság formáit meghatározó hagyományait, és egyúttal lehetőséget is nyújtott politikai részvételükhöz. A politikai vezetők komoly erőfeszítéseket tettek a munkások mozgósítására, jogosnak tekintették és bátorították a munkások öntevékenységet, amelyet szükségesnek tartottak politikai céljaik eléréséhez. A helyi politikai élet legfontosabb mondanivalója minden bizonnyal az volt, hogy a politika cselekvő alanyai a munkások. Révai József az 1945. október 1-jén, Szegeden tartott felszabadulási nagygyűlésen, amelyet a szentesi *Magyar Alföld* is nagy terjedelemben ismertetett, kifejtette, hogy a reakció elleni küzdelem fő ereje a dolgozók osztálya. A demokrácia hadállásai a népben, a szervezett munkásságban vannak – fogalmazott az MKP ideológusa.⁸⁹ 1946 januárjától a baloldali politika egyre inkább azt hangsúlyozta, hogy most már „a dolgozókon a sor, a népnek magának

⁸⁸ Mód Aladár: Üzemi Bizottság vagy Üzemi Tanács? *Szabad Magyarország*, 1945. március 4. 4.

⁸⁹ *Magyar Alföld*, 1945. október 13. 1.

kell megharcolnia a demokráciáért”.⁹⁰ Az államosításokért és a reakció ellen vívott harchoz kérte a munkások segítségét Gerő Ernő és Kossa István is a február 18-ai újdíosgyőri gyűlésen. „Ezek megvalósítása érdekében indítandó harc olyan nagy, hogy az MKP ereje nem elég” – fogalmazott Gerő. Kossa nyomatékosan szólította föl a munkásokat: „Ebben a harcban Diósgyőr munkássága is ott legyen. (Ott leszünk!)”⁹¹

A kommunista pártszervezetek gyors létszámgyarapodása leginkább a közösségi önkormányzat nyelve révén megélénkülő helyi szintű politikai tevékenységnek volt köszönhető. A helyi pártszervezetek sikeresen intézményesítették a kollektív, közösségi politizálás hálózatait, a közvetlen politikai részvétel élményét nyújtva a „munkásoknak”. A háború utáni radikális baloldali pártszervezetek vonzereje abban rejlett, hogy olyan részvételi lehetőséget biztosítottak az ipari és földmunkások számára, amelynek formája ismerős, megszokott és könnyen elérhető volt. 1945 után az üzemekben, a párt- és szakszervezeti helyiségekben zajló politika tapasztalata nyilvános, szóbeli és kollektív volt. Az 1945-ben létrejött különféle üzemi pártszervezetek gyakran alakítottak ki saját tagjaikból kisebb, jellemzően tízfős csoportokat, amelyeknek tagjai közösen beszéltek meg az egy-egy műhelyben fölmerülő kérdéseket. Az üzemi részvétel másik jellegzetes formája volt a röpgyűlés, ahol a műhelyek szélesebb munkásközösségei együtt vitattak meg az ügyeket. Az üzemi faliújságok a politikával való találkozás kollektív eszközei voltak, ahová rendszeresen kikerültek a legfontosabb cikkek, illetve egyéni hozzászólások. A munkások munkakezdés előtt gyakran közösen olvasták a híreket a faliújság előtt állva, megbeszélték az aznapi sajtót, és véleményt formáltak az őket érdeklő kérdésekről.⁹² A munkások politikai részvételének formái a háború utáni időszakban egy olyan alternatív demokrácia tapasztalatát nyúj-

⁹⁰ *Magyar Alföld*, 1946. február 19. 1.

⁹¹ Levetjük a kesztyűnket és megmutatjuk kemény, kérges proletáröklünket a demokrácia ellenségeinek. *Szén és Acél*, 1946. február 21. 1.

⁹² KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: I. m. 2. rész. 815. *Szabad Magyarország*, 1945. augusztus 12. 6.; NOSZKÓ Imre és ZABORETZKY Ervin néppügyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Néppügyészség 10801/1946. Budapest Főváros Levéltára 4260/1946. 17–18.

tották, amelyben a „nép” közvetlenül tárgyalhatott és dönthetett a politika kérdéseiről.

A populáris-populista állam „demokráciája”, a két háború közti és a háború utáni formájában is, ugyanakkor legalábbis erősen korlátozott volt. A két háború közti illiberális állam alternatív demokráciája örömmel ismerte el a dolgozó test erényeit és értékeit, és hajlandó volt kiszolgálni bizonyos igényeit. A politikai részvétel lehetőségét és a döntéshozatalhoz való hozzáférést azonban megtagadta tőle. A munkásokat a „nemzettest” új, lényegi részévé tenni igyekvő antiliberális politika célja az elvont, kollektív nemzeti test regenerációja volt, és távol állt tőle, hogy a valódi munkásokat és közösségeiket a politika tényleges résztvevőivé formálja. A „szociális felemelés” programja valójában a középosztályi kiváltságok megteremtésének és megőrzésének a programja volt. A „magyar középosztály a jövőben csak úgy élhet meg, ha az alsóbb néprétegeket gazdasági és szociális téren fölemeli és új lehetőségekhez juttatja”⁹³ – írta Makkai János, az évtized talán legfontosabb ideológusa 1935-ben.

A kormányzás 1930-as években megszülető új nyelve a liberalizmust, az 1918 előtti szabadelvű politikát, illetve Bethlen István konszolidációs politikáját a „középosztály” elengedéseért, elhanyagolásáért hibáztatta. Az 1930-as évek alternatív demokráciája a „népi politika” célját leginkább abban látta, hogy bejuttassa a feltörekvő középosztályi nemzedéket a gazdasági és politikai döntéshozatalnak az arisztokrácia és a felső középosztály által őrzött, privilegizált területeire. Az 1930-as évek új politikai elitje nem egyéb elitpozíciókat váltott át politikai státusszá. A főként értelmiségi és alkalmazotti helyzetből érkező új politikai osztály célja a korábbi kiváltságos politikai elit, az arisztokrácia és a nagyvállalkozói csoportok leváltása volt, nem mellesleg pedig az így megszerzett elitstátusz felhasználása vagyonszerzésre.⁹⁴

A társadalmi integráció célja aligha az volt, hogy kiegyenlítse a társadalom tagjai között fennálló egyéni esélykülönbségeket. Valódi célja sokkal inkább abban rejlett, hogy megteremtse az

⁹³ MAKKAI János: Népi válságok, ifjú reformok, *Új Magyarország*, 1935. október 20.

⁹⁴ GYÁNI Gábor–KÖVER György: I. m. 245–246.

adottnak, és ekképpen zártnak tekintett társadalmi osztályok közti – azok megfelelő jólétén alapuló – nemzeti együttműködést. Steuer György, a földmunkás-szövetkezetek országos szervezésével megbízott minisztériumi szakpolitikus 1935-ben így fogalmazta meg az általa irányított kormányzati integrációs politika elveit és célját: „Munkásnépünket jogainak megóvása és kötelességének teljesítése mellett öntudatra és önfegyelemre, nyugalomra, rendre, kitartásra, valamint a megkívánt tisztelet megadására és a tekintély elismerésére akarjuk nevelni, éspe-dig: a nélkülözhetetlen társadalmi és állami rend, az osztálybéke fenntartása, valamint a gazdasági termelés zavartalan vitele [...] érdekében is.”⁹⁵

A második világháború után az alternatív demokrácia ígérete, amelyet a munka állama és ennek az államnak a közvetlen társadalmi ellenőrzése feltételezetten beválthatóvá kellett volna, hogy tegyen, másképpen, de szintén illúciónak bizonyult. Az ezeken az elképzeléseken alapuló politikai programok 1948-ra Közép- és Kelet-Európa-szerte egypárti diktatúrákban öltöttek testet, nem csupán a befolyási és ellenőrzési övezetük kiterjesztésére törekvő szovjetek miatt, és nem is csak a mindenféle társadalmi és politikai autonómiát eltökélten aláásni igyekvő kommunisták miatt, hanem azért is, mert az állam közvetlen ellenőrzését elérni szándékozó mechanizmusok és intézmények hosszú távon nem voltak képesek megvédeni a demokratikus részvétel valódi lehetőségét. A szocialista diktatúrák ebből a nézőpontból a munka államának megvalósítására törekvő társadalmi mozgalmakkal és a velük összefogásra törekvő politikai elitekkel együttműködésben születtek meg.⁹⁶ Mindazonáltal az általuk létrehozott munka ál-

⁹⁵ STEUER György: *Tizenkét év a munkásügy szolgálatában*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs, 1935. 16.

⁹⁶ A szocialista diktatúrák társadalmi támogatottságát, illetve társadalomtörténeti gyökereit számottevő szakirodalom elemzi. A hazai összefüggésekhez lásd például: BÓDY Zsombor: 1945 jelentése a magyar társadalom történetében. In: FEITL István–IGNÁCZ Károly (szerk.): *Régi és új világ határán...* i. m. 24–45.; PÉTER László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In: Uő: *Az Elbától keletre*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 17–36; KENDE Tamás: *Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt kulturális és társadalmi történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1945–1956)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Budapest–Miskolc, 2014. Tágabb regionális összefüggésben lásd: Richard

lama nem tűrte meg a társadalmi vagy politikai autonómiát, sem az önrendelkezés egyéb formáit. A szocialista államok polgárai végül is lemondtak saját autonómiájukról, cserébe azért az átmeneti tapasztalatért, hogy időlegesen képesek az államot saját közösségi értékeik érvényesítésére kényszeríteni.

Magyarország 1945 utáni története nyilvánvaló példája annak, hogyan használhatják fel a populista elitek a munka és a munka államának ideológiáját a liberalizmussal szembeni ellenszenvük igazolására és a hatalom monopolizálására irányuló törekvéseik alátámasztására.

V. BURKS: *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*. Princeton University Press, Princeton, 1961. 187–204.; Jan T. GROSS: Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe. *Eastern European Politics and Societies*, 1989/3. 198–214.

DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325489003002002>